

ประวัติวัดเขมาภิรตาราม

(จังหวัดนนทบุรี)

หลวงวิจิตรวาทการ เรียบเรียง

294.3135

8527 ๗

พิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทาน

กรมศิลปากร

วันที่ ๓๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗

ผู้เรียบเรียงได้ยกลิขสิทธิ์
หนังสือเล่มนี้
ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ
กรมศิลปากร

ประวัติวัดเขมาภิรตาราม

หลวงวิจิตรวาทการ

เรียบเรียง

พิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทาน

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

กรมศิลปากร

วันที่ ๓๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๗

พิมพ์ ๒๕๐๐ ฉบับ

ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์

พระนคร

เลขที่ ๑๒.

294-3135

เลขที่ ๑๕๒๗ ป

เลขที่ ๑๕๒๗ ป ๓๓๐๘. ๘๕๐๘

“คุณค่าของศิลป์”

อันชาติใดไร้ช่างชำนาญศิลป์
ใคร ๆ เห็นไม่เป็นที่จำเริญตา

เหมือนนารินไร้โฉมบรรโลมสง่า
เขาจะพากันเขี้ยวให้อับอาย

.....

ศิลปกรรมนำใจให้สร้างโลก
จำเริญตาพาใจให้สบาย

ช่วยบันเทาทุกข์ในโลกให้เหือดหาย
อีกร่างกายก็จะพลอยสุขสราญ

.....

เพราะการช่างนี้สำคัญอันวิเศษ
จึงยกย่องศิลปกรรมนั้นทั่วไป
ใครจะถูกผู้ชำนาญในการช่าง
เหมือนคนป่าคนไพร่ไม่รู้เรื่อง

ทุกประเทศนานาทั้งน้อยใหญ่
ศรีวิชัยวิเศษดีเป็นศรีเมือง
ความคิดขวางเฉไฉไม่เข้าเรื่อง
จะพูดด้วยนั้นก็เปลืองซึ่งวาจา

.....

ควรไทยเราช่วยบำรุงวิชาช่าง
ช่วยบำรุงช่างไทยให้ถาวร

เครื่องสำอางแบบไทยสโมสร
อย่าให้หย่อนกว่าเขาเราจะอาย

.....

เราช่วยช่างเหมือนอย่างช่วยบ้านเมือง ให้ประเทศไทยอันไพศาล
สมเป็นเมืองใหญ่โตมโหฬาร พอไม่อายเพื่อนบ้านจึงจะดี

(ทั้งหมดนี้เป็นพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ ในเรื่อง วิสวกรรมา)

คำปรารภ

วัดเขมาภิรตาราม เป็นวัดสำคัญในการปฏิรูปวัดหนึ่ง ซึ่งพระมหากษัตริย์ในอดีตก่อนได้เคยแต่งตั้งทอดเป็นกฐินคัน หรือถ้าเป็นกฐินพระราชทานก็เคยเป็นงานใหญ่ เพราะผู้ที่ได้รับพระราชทานมักเป็นผู้มีบุญวาสนา ดังจะเห็นได้ในบัญชีรายนามผู้ที่ได้รับพระราชทานกฐินวัดเขมาภิรตารามที่รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ ครั้นกรมคิดปกครองได้รับพระราชทานในปีนั้น ข้าราชการทั้งหลายของกรมคิดปกครองก็เห็นกันว่าควรทำให้เป็นงานใหญ่อย่างที่เข้ามาแล้วในครั้งก่อน ๆ ถึงแม้ว่าตัวข้าพเจ้าจะมีบุญมีวาสนาเหมือนดังท่านที่ได้เคยรับพระราชทานมาแล้วแต่ก่อนก็ดี กฐินในปีนั้นไม่ใช่พระราชทานแก่บุคคล เป็นการพระราชทานแก่กรม ข้าราชการทุกคนจึงปรารภน่าจะได้ร่วมมือเข้ามีส่วนละร่วมในกุศลบุญราศี เนื่องจากความคิดอันนี้ ข้าราชการกรมคิดปกครองและโรงเรียนนายคุรุวิชาบังคับศรีจึงเรียวกันทำการทอดกฐินให้เป็นงานใหญ่ครั้งหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าได้ตั้งกรรมการขึ้นจัดการ กรรมการที่ได้ตั้งขึ้นนั้นประกอบด้วยหัวหน้ากองต่าง ๆ ของกรมนี้ และได้แบ่งหน้าที่ตั้งอนุกรรมการดำเนินงานเป็นอย่างดีไป งานกฐินครั้งนี้สำเร็จไปได้ด้วยความพร้อมเพรียงของข้าราชการ ครูอาจารย์ นักเรียน และเจ้าหน้าที่ตลอดจนถึงคนยานที่ต่างชาติต่างศาสนา ได้อุทิศกำลังกายกำลังทรัพย์ ด้วยสำนึกในหน้าที่และสำนึกถึงธำมัญญ์

สมควรจะจดบันทึกลงเป็นประวัติการณ์แรกของกรมศิลปากร

นอกจากนี้ ข้าพเจ้าต้องขอกล่าวไว้ด้วยว่า ในการทอดกฐิน
ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้รับความช่วยเหลือของข้าหลวงประจำจังหวัดนนทบุรี
ผู้แทนราษฎรประจำจังหวัดนนทบุรี และข้าราชการในจังหวัดนั้น เข้า
มาร่วมมือ กระทำกิจการครั้งนี้ ซึ่งควรอนุโมทนาอย่างยิ่ง

ส่วนตัวข้าพเจ้าเอง เมื่อได้มีผู้เชื้อเชิญช่วยเหลือแบ่งเบากำดัง
แรงไปแล้ว ข้าพเจ้าก็พยายามทำตนให้เป็นประโยชน์แก่การทอดกฐิน
ครั้งนั้นด้วยกำลังความคิด ประกอบกับความตั้งใจของข้าพเจ้าว่า ถ้า
ยังมีชีวิตอยู่ในกรมศิลปากรต่อไป กรมนี้ได้รับพระราชทานทอด
กฐินในวัดใด ข้าพเจ้าจะเรียบเรียงประวัติของวัดนั้นไว้ตามหลักฐาน
ที่จะค้นหาได้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเรียบเรียงประวัติของวัดเขมาภิรตาราม
พิมพ์แจกในปีนั้น ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นประโยชน์ เพราะประวัติ
ละเอียดของวัดเขมาภิรตารามนั้น ยังไม่มีผู้ใดเรียบเรียงไว้เคย

โดยเหตุที่วัดเขมาภิรตารามเป็นวัดสำคัญมากวัดหนึ่ง จึงมี
เรื่องราวที่พอจะค้นคว้าได้หลายแห่ง แต่ต้องค้นคว้าจริงๆ เพราะ
ข้อความกระจัดกระจายมาก เช่นพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เกี่ยว
กับเรื่องชื่อวัดเขมา ไม่ได้อยู่ในเรื่องวัดเขมาภิรตาราม ไปอยู่ใน
ประวัติวัดส้มอราย พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ เรื่องซ่อมปฏิสังขรณ์วัดเขมาฯ ที่ไม่ได้อยู่ในเรื่อง
วัดนั้น ไปอยู่ในเรื่องวัดหงส์ รายการบางเรื่องไปกระจัดกระจายอยู่

ตามหมายรับสั่ง ซึ่งต้องกันหากันเหมือนงมเข็มในท้องทะเล ต้องเป็น
ผู้ที่ได้อ่านหนังสือทั่วถึงจึงทราบว่าน้อยก็หน้าง ข้าพเจ้าได้อาศัย
ความช่วยเหลือของข้าราชการหลายคนในกรมคลังปากว ช่วยกันคว่ำ
เอกสารเก่า ๆ จากสมุดเล็ก ๆ ที่ยังมีตีพิมพ์ การค้นคว้าเช่นนี้ ก็เป็น
การหนักแรงเพราะต้องอ่านสมุดคำเดิมโค ๆ หลาย ๆ เล่ม จึงจะได้
พบข้อความเกี่ยวแก่วัตถุอันดังกล่าวดังสมบรรทัด ยิ่งประวัติของเจ้าอาวาส
ก็ยิ่งลำบากนัก เพราะต้องค้นในราชกิจจานุเบกษา และลงการณโคณะสงฆ์
และประวัติอีกอื่น ๆ เช่นวัดบวรนิเวศเป็นต้น และถึงกระนั้นก็ยังไม
ได้ผลเป็นที่พอใจ ข้าพเจ้าได้อาศัยความช่วยเหลือของเจ้าอาวาสวัด
เขมาภิรตารามในปัจจุบันนี้ และภิกษุบางรูปในวัดเขมาภิรตาราม
จึงข้าพเจ้าไปขอหารือ ได้ความรู้เพิ่มเติมมาหลายประการ ทั้งในเรื่อง
ประวัติเจ้าอาวาสแต่ละในเรื่องอื่น ๆ

ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้เขียนประวัติวัดเขมาภิรตารามสำเร็จลง
และหวังใจว่า หนังสือเล่มนี้จะยังประโยชน์ให้เกิดแก่ผู้อ่านบ้าง ขอ
ขอบคุณบรรดาผู้ที่เกิดจากการทำบุญครั้งจงบรรดเป็นผล เพื่อความดี
ความเจริญของประชาชนทั่วไป ข้าพเจ้าขอแจ้งแก่ผู้สนใจในที่ผู้
แห่งคานานี้ว่า บรรดาต้นฉบับเอกสารต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าใช้เป็นเครื่องมือ
มือในการเรียบเรียงประวัติวัดเขมาภิรตาราม เป็นต้นว่า บทพระ
ราชนิพนธ์, พระราชวิจารณ์, ประกาศ, หมายรับสั่ง เหล่านี้ ข้าพเจ้า
รวบรวมไว้เรียบร้อยแล้ว ควรจะได้พิมพ์เป็นฉบับเอกสาร (Documents)

ในชั้นแรกข้าพเจ้าคิดจะพิมพ์ลงในเล่มนี้ แต่เกรงจะไม่มีเวลาพอ ท่าน
ผู้ใดเอาใจใส่ในวัดเขมาภิรตาราม และเลื่อมใสศรัทธา ใครพิมพ์เอก
สารเหล่านั้นไว้สำหรับประกอบการศึกษาเรื่องของวัดนี้ให้ทราบละเอียด
ยิ่งขึ้นอีก ขอโปรดแจ้งให้ข้าพเจ้าทราบ ข้าพเจ้าจะส่งต้นฉบับให้
พิมพ์ตามปรารถนา

โสมวิจิตรวัฒนะ

กรมศิลปากร

วันที่ ๓๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๗

บทที่ ๑ นามของวัดและผู้สร้าง

วัดเขมาภิรตาราม ตั้งอยู่ทางฝั่งซ้าย (ฝั่งตะวันออก) ของแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตจังหวัดนนทบุรี และอยู่ใต้ตัวเมืองนนทบุรี

วัดเขมาภิรตารามนี้ นามเดิมเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า "วัดเขมา" และในบางครั้งเคยถูกเรียกว่า "วัดเข็นมา" ที่ถูกเรียกเช่นนั้น เพราะเป็นวิธีของไทยเราในครั้งก่อน ถ้าได้พบนามอันใดซึ่งมิใช่ภาษาไทย และแปลไม่ได้ ก็แปลให้เป็นคำไทยเสีย เมื่อแปลออกไปแล้วก็เลยผูกนิยายขึ้นให้สมชื่อที่แปลออกไป นิยายของวัดเขมาซึ่งถูกแปลเรียกเป็น "วัดเข็นมา" นั้น ได้ผูกขึ้นว่า พระเจ้าอยู่ทอทรงส่งสินค้ำมาโดยทางเกวียน (ดูพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เรื่องวัดสมอราย) เกวียนมาพักในที่แห่งหนึ่ง พระเจ้าอยู่ทอจึงโปรดให้สร้างวัดขึ้น เรียกว่า "วัดเข็นมา" ผู้เล่านิยายเรื่องนี้ยังวิตกว่านิยายจะสั้นไป จึงผูกเรื่องต่อไปอีกว่า เกวียนสินค้าของพระเจ้าอยู่ทอเดินทางเลยลงมาทางใต้ มาจอดที่ท่าใกล้วัดแห่งหนึ่ง วัดนี้จึงได้ชื่อว่า "วัดท่าเกวียน" วัดท่าเกวียนนี้ภายหลังมากลายเป็น "วัดตะเคียน" แล้วเปลี่ยนเป็นวัดมหาพฤตมาราม ซึ่งเป็นชื่อที่ใช้อยู่จนบัดนี้.

ผู้ที่ใช้ความตรึกตรองเพียงเล็กน้อย จะเห็นได้ว่าข้อความเหล่านี้เป็นแต่เพียงนิยายที่ผูกขึ้นโดยปราศจากความรอบคอบ เกวียนของพระเจ้าอยู่ทอเข็นมาจากไหน จึงจะต้องมาพักในที่ซึ่งเป็นวัดเขมาในบัดนี้

การคมนาคมจากอยุธยาหรือสุพรรณบุรีมากรุงเทพฯ เวลานั้น ทางน้ำ
สะดวกที่สุด เหตุไรพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงขุดดินทำมาโดยทางเกวียน

ข้อที่แน่นอนก็คือว่า วัดเขมาภิรตารามนี้ นามเดิมเรียก "วัด
เขมา" เฉย ๆ นามที่มีสร้อยว่า "วัดเขมาภิรตาราม" นั้น เป็น
นามที่เพิ่งได้รับเมื่อรัชกาลที่ ๕ การที่วัดนี้มีนามเดิมว่า "วัดเขมา"
นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงทรงตั้งนิตยฐานว่าเพราะเขมร
สร้างเป็นวัดเขมร และเขานามเขมรมาตั้งชื่อวัดว่า "เขมา" ภาษ่า
เขมา หรือ เขมะ หรือ เขมวัญ ก็แปลว่า เขมนั่นเอง

วัดนี้ได้ชื่อ "วัดเขมา" มาหลายร้อยปี มาถึงรัชกาลพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงปฏิสังขรณ์ จึงพระราชทานนามใหม่
ว่า "วัดเขมาภิรตาราม"

เห็นจะน่าอัศจรรย์นัยเรื่อง "เขมา" ที่กล่าวมาตลอดข้างต้น
จึงมีความเชื่อกันอยู่เป็นอันมากว่า วัดนี้พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้าง
และทรงอุทิศถวายให้ว่า สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๖ (ที่พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงสร้าง) อนึ่งตามประกาศรัชกาลที่ ๕ มีข้อความว่า มี
นกราบทุกสมเด็จพระศรีวิสุทธิโยธินทรามาตย์ว่า วัดเขมาเป็นวัดใหญ่ที่
สร้างพระเจ้าอยู่หัวกรุงศรีอยุธยา และมีความหมายแก่การวัดมา
ว่า วัดนี้เป็นวัดของพระเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าทรง
ทรงเชื่อว่าพระเจ้าอยู่หัวได้โดยทรงปฏิสังขรณ์วัดนี้ แต่มีใช้เป็น
สร้าง มีพระราชาธิบดีในคณนาว่า สรรพความของพระเจ้าอยู่หัว

ไปสู่ดปลายจุมกอยู่เพียงพระเจ้าอยู่ทอง ก็ยเสียว่าเก่าที่สุดแล้ว ไม่
ใคร่จะต้องการทราบยิ่งขึ้นไปกว่านั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวง ทรงเห็นว่า วัดเขมา น่าจะได้สร้างตั้งแต่เขมรยังครอบครอง
ดินแดนแถบนั้นอยู่ พระบรมราชาธิบายในตอนนั้นมีว่า เพราะเหตุที่ได้มี
เกี่ยวข้องกับในราชวงศ์นครหลวง (ในประเทศเขมร) กับละโว้ (ถพบุรี)
พระราชโอรสและธิดาย่อมทำการวิวาหมงคลแก่กันและกัน จนถึง
เมืองรามบุรีซึ่งตั้งก่อนนามเป็นอโยธยาอยู่ที่กรุงเก่า ก็เป็นเมืองพระ
ราชบุตรเขยของพระเจ้ากรุงละโว้ อันเป็นส่านางงามเทวี ซึ่งขึ้นไป
เป็นเจ้าแผ่นดินองค์แรกของกรุงศรีอยุธยา (อู่พูน) พระราชสามีของ
พระนางงามเทวีก็นครองนครหลวง บางทีจะได้สร้างวัดเขมานี้
จึงชื่อไว้ว่าเขมะ หรือเขมา แปลว่าวัดเขมร.

ข้อความที่จะค้นได้ในเรื่องการสร้างวัดเขมานี้เพียงเท่านี้ แต่ก็
ไม่เป็นหลักฐาน, เป็นแต่คำเล่า คำสันนิษฐาน จริ่งอยู่ตามทาง
ประวัติศาสตร์ต้องอาศัยความสันนิษฐานเป็นสำคัญ แต่คำสันนิษฐาน
นั้น จะรับรองได้เพียงใด ก็สุดแต่ผู้สันนิษฐานได้สันนิษฐานโดย
อาศัยอะไร ในเรื่องวัดเขมานี้ มีแต่ชื่อวัดเท่านั้น ที่เป็นเครื่องมือ
ให้สันนิษฐาน ไม่มีจารึกหรือวัตถุโบราณอันใดเป็นเครื่องช่วยเหตุ
เพราะได้ซ่อมแปลงกันมาหลายครั้งหลายหน การก่อสร้างของเขม
น่าจะมีเครื่องหินหรือศิลาจารึกอะไรไว้บ้าง แต่สำหรับวัดเขมานี้ไม่
มีเลย ลักษณะของพระประธานในโบสถ์ น่าจะบอกเราได้บ้างว่าวัด

๕ ได้บังเกิดขึ้นในสมัยใด แต่ก็บดบังไม่ได้ เพราะพระประธานองค์เดิม
 ได้ถูกรื้อสร้างองค์ใหม่ทับลงไป พระประธานองค์เก่าอยู่ข้างในจรว
 ๕ ออกไม่ได้ เอกสารเกี่ยวกับเรื่องของวัดนี้ เราก็ไม่สามารถจะหาได้
 ๕ เกิดรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไป ฉะนั้นเครื่องมือที่จะใช้ในการสนับสนุนใน
 ๕ เรื่องนี้จึงมีอย่างเดียวกับชื่อวัด แต่คำว่า "เขมา" ซึ่งเป็นชื่อวัดนั้น
 ๕ เด่า ก็ไม่ได้แปลว่าเขมรเท่านั้น "เขมา" อาจแปลว่า ความเกษม
 ๕ สุข ความพ้นจากเครื่องห่วงใย ความปลอดจากกังวลทั้งหลาย ซึ่ง
 ๕ เป็นธรรมอันสำคัญข้อหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา และเป็นมงคลข้อ
 ๕ สำคัญที่สุด คือ "อโศก วิรช เขม" ผู้สร้างวัดนี้จะเป็นใครก็ตาม
 ๕ เมื่อได้สร้างไว้ในที่สงบสงัดอยู่ริมน้ำ ในย่านที่เป็นความวิเวกของครัง
 ๕ กระโน้นแล้ว อาจให้ชื่อวัดนี้ว่า "วัดเขมา" ซึ่งจะเป็นไปในทางสงบ
 ๕ สงัดปราศจากกังวลก็ได้ คำว่า "เขม" เราจะเขามาเปลี่ยนเป็นเขมานั้น
 ๕ ไม่ประหลาด เพราะไทยเราชอบคำที่มีสระ ๖ ลงท้าย เช่น พุทธ
 ๕ ศาสน์ เรายังเปลี่ยนเป็น พุทธศาสนา, โสโธ เรายังใช้เป็นโสกา
 ๕ เป็นอันว่าปัญหาที่ว่าใครสร้างวัดเขมาภิรตาราม และได้สร้าง
 ๕ แต่ครั้งไรนั้น เป็นอันหาหลักฐานแน่นอนไม่ได้ ข้อที่แน่นอนมีแต่
 ๕ เพียงว่า วัดนี้เดิมเรียกว่า "วัดเขมา" เฉย ๆ และในรัชสมัย
 ๕ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อยู่ทอง) ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา
 ๕ วัดเขมาได้มีแล้ว พระเจ้าอยู่ทองจะได้ทรงสร้างหรือทรงปฏิสังขรณ์
 ๕ ก็ตาม แต่วัดเขมาได้รับยกย่องเป็นวัดหลวงมาตั้งแต่สมัยพระเจ้า

ผู้ทอง   ฉะนั้นวัดเขมาจนนับเป็นวัดโบราณซึ่งมีอายุกว่า ๕๐๐ ปี
และสำคัญกว่าวัดอื่น ๆ ในรุ่นเดียวกัน   เช่นวัดสมอแครงและวัด
สมอราย เป็นต้น.

บทที่ ๒ การปฏิสังขรณ์

ถึงแม้วัดเขมาจะเป็นวัดเก่าแก่สำคัญใน ครังโบราณ มาแต่อดีต
สิ่งที่มีเหลืออยู่ในวัดเขมาภิรตารามในเวลานี้ ไม่มีอะไรที่อายุเกิน
๕๐ ปี เพราะเหตุที่วัดนี้ได้ร้างโรยมานาน และเนื่องจากที่ผู้เฒ่า
ผู้แก่ในครั้งกระโน้น ถือกันว่าวัดนี้เป็นของพระเจ้าอยู่ทอง ผู้มีบรรดา
ศักดิ์น้อยจะปฏิสังขรณ์ไม่ได้ ผู้ที่จะปฏิสังขรณ์หรือสร้างทำอะไรลง
ในวัดนี้ได้ จะต้องนับบรรดาศักดิ์สูงและบุญญาธิการยิ่งใหญ่มากกว่ากัน
ดังนี้ จึงไม่กล้ามีใครไปแตะต้อง ปล่อยให้ทรุดโทรมยับเยินจนเกือบ
จะเป็นวัดร้าง มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กรม
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีได้ทรงปฏิสังขรณ์ และมาถึงรัชกาล
ที่ ๔ ก็ได้มีการปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง เพื่อเป็นที่ประดิษฐานของกรม
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีเหมือนกัน เมื่อกล่าวถึงประวัติการ
ปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตาราม ก็จะต้องกล่าวถึงพระนามกรมสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทราธิบดีประกอบกันไปด้วย ฉะนั้นเพื่อความแจ่มแจ้ง
ชัดเจนแก่ผู้อ่าน ข้าพเจ้าจะกล่าวความย่อ ๆ พอให้ทราบไว้ก่อนว่า
กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีคือใคร แล้วจึงกล่าวถึงเรื่อง

ปฏิบัติธรรมวัดเขมาต่อไป.

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี เป็นพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้า
หญิง กรมพระศรีสุตาภิเศก

สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสุตาภิเศก เป็นพระพี่นางของ
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อก่อนที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ
จะได้ปราบดาภิเษกนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงองค์นั้นนามว่า "แก้ว"
ได้แต่งงานกับผู้มั่งคั่งคนหนึ่ง มั่งคั่งจนเรารู้จักนามเดิม รู้จักแต่
นามฉายาที่เรียกกันว่า "เจ้าขรรค์เงิน" และมีบุตรธิดาด้วยกัน ๖ คน
คนที่ ๕ เป็นธิดาชื่อ บุญรอด.

เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ปราบดาภิเษกแล้ว พระพี่นาง
(แก้ว) ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสุตาภิเศก
พระโอรสธิดาได้รับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าทุกองค์

พระธิดาองค์ที่ ๕ ซึ่งมีนามว่า "บุญรอด" นั้น เมื่อได้รับสถาปนา
เป็นเจ้าฟ้าเหมือนองค์อื่น ๆ ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แล้ว
มาถึงรัชกาลที่ ๕ คือรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ได้
เป็นพระอัครมเหสี ทรงพระนามเป็นทางราชการว่า สมเด็จพระศรี
สุริเยนทราบรมราชินี และเรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จพระ
พันธุฯ มีพระโอรสสามองค์ องค์แรกสิ้นพระชนม์ในวัยประสูติ
อีก ๒ องค์ที่ทรงพระชนม์ต่อมาจนเต็มบุพเพชาตสูงสุด เพราะองค์
ที่ ๒ คือสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) และองค์

ที่ ๑ คือสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (วังหน้ารัชกาลที่ ๔) สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ แต่เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ขึ้นเสวยราชย์ก็ทรงเฉลิมพระบรมภิไชยพระราชชนนี (ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปแล้ว) ว่า "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี"

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ที่รัชกาลที่ ๒ ในขณะที่ยังกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ได้มีผู้มากราบทูลถึงเรื่องความขัดข้องของวัดเขมาพระกอบกับกลุ่มเขมาผู้แก่ที่ว่า ต้องเห็นผู้บัญชาการจึงจะสร้างและปฏิสังขรณ์วัดนี้ได้ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีเกิดพระราชศรัทธาจึงได้นำการปฏิสังขรณ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๒ การปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นเรื่องราวกล่าวได้ว่า ในประกาศรัชกาลที่ ๔ ว่า "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรพระอุโบสถเก่าของพระกอบจะสร้าง จึงตรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสด็จไปยังสำนักเจ้าอธิการสงฆ์ แล้วรับอาสาว่าจะสร้างพระอารามนั้นถวาย เจ้าอธิการสงฆ์ก็มีความยินดี แล้วรับสั่งให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปเฝ้ากรมพระกอบจึงบรรพการมาทูลขอมาเป็นวัดสำหรับภิกษุในกรม กรมพระวรราชบรรพตได้รับพระบัญชา จึงหลวงสุทธินิวัติ ให้หักบัญชีวัดเขมา ยกมาเป็นอารามของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีขาดมาแต่นั้น ตั้งแต่

นั้นมากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีก็ได้ทรง บริจาค ส่วนทรัพย์
สมบัติให้จำหน่ายเป็นค่าอิฐค่าปูน แลให้สร้างในกรมไปซุดรากใหม่ก่อ
ผนังขยายออกให้ใหญ่กว่าเดิมออกมา ถมพื้นในประธานพระอุโบสถ
ขึ้นให้สูงจนเสมอบัวกุ่มฐานพระประธาน เมื่อแรกเริ่มก่อรากครั้ง
หนึ่ง เมื่อแรกยกตัวไม้เครื่องบนครั้งหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
ภาลัย และกรมพระราชวังบวรฯ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเริ่ม
การเป็นฤกษ์ทั้งสองครั้ง เพราะถมพื้นขึ้นไปถึง พระประธานคำไป ได้
มีรับสั่งให้ช่างสร้างในกรมก่อพระประธานองค์ใหม่ ส่วนพระประธาน
องค์เก่าลงแล้ว ปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปทุกพระองค์จนสำเร็จ แล้ว
ได้ให้กลองแวงรอนพระอุโบสถ มีพระอภัยมณีเจ็ดทั้ง ๔ ทิศ แล้วทรง
สร้างการเปรียญสากระดานหลังหนึ่งตรงหน้าพระอุโบสถออกมา ครั้น
การพระอุโบสถการเปรียญสำเร็จแล้ว ก็ได้ทรงพระศรัทธาเสด็จไป
ทำมหรหรรวมการฉลอง ทรงบำเพ็ญการพระกุศลในที่นั้นเป็นอันมาก
ในปีขวิดสัมฤทธิศก ศักราช ๒๓๕๐ (พ.ศ. ๒๓๗๓)"

การปฏิสังขรณ์และก่อสร้างเพิ่มเติมซึ่งได้ทำในรัชกาลที่ ๒ นั้น
ทำได้ไม่นานเท่าไร ก็ปรากฏว่ากลับทรุดโทรมลงอีก พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับภาระปฏิสังขรณ์เป็นงานใหญ่
อีกครั้งหนึ่ง และการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่นี้ ก็มีเรื่องที่เป็น
เคราะห์ดีเคราะห์ร้ายผสมกัน เพราะที่ร้ายคือเกิดมีเรื่อง ขุนช้าง
ขุนแผนของใจกันขึ้นในเรื่องวัดทอง แต่เป็นเคราะห์ดีของวัดเขมาที่เรื่อง

ขุนช้างหมองใจอันนั้น มากลายเป็นผลให้พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าฯ ทรงเอาพระทัยใส่ในวัดเขมาซึ่งขึ้น เรื่องที่บังเกิดขึ้นนั้น
ปรากฏในประกาศรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเล่าถึงเรื่องวัดหงส์ ว่า

“วัดหงส์นี้มีเรือนพระอุโบสถและการเปรียญเป็นของเก่าเป็น
ของใหญ่ใช้เสนาในแคว้นหลังคาเป็นอย่างโบราณ จึงทรงชักชวน
กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์อยู่นั้น โดย
พระราชปฏิสันถารว่า กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์มีพระชน-
มายุเจริญมาถึง ๖๐ ปีเศษแล้ว ไปทรงสร้างวัดเขมาภิรตารามอยู่
ไกล ไม่ได้ทอดพระเนตรเป็นอุปราชประเจตนาเนื่อง ๆ เลย ถ้าทรง
สร้างวัดหงส์เป็นวัดใกล้วัง จะเป็นทีเจริญพระศรัทธามาก กรม
สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ รับพระราชโองการมาว่าจะทำตาม
รับสั่ง แล้วจึงมาทรงกระเกณฑ์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวไปทรงวัดพระอุโบสถเก่ามาปลูกแปลงเป็นพระวิหารที่หลังพระอุ-
โบสถ์ใหม่และเกณฑ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้วัดโรง
ธรรมหน้าพระอุโบสถนั้นไป แล้วทำเป็นโรงธรรมเป็นตึกใหญ่ลง
ในที่ใหม่ซึ่งโรงธรรมตั้งอยู่ในบ้นั้น แต่ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยน
ทรามาตย์ทรงทำพระอุโบสถ เมื่อกระเกณฑ์ลงดังนี้ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าหน้าที่ซึ่งทรงเกณฑ์ให้ช่วยทำพระ
วิหารนั้น เป็นของเล็กน้อยเหมือนน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่อยู่ห่างไป

ใครไม่รู้เรื่องความพระราชพงศาวดารเป็นการที่แท้ ก็จะไม่เข้าใจจน
แปรจ้งไปอย่างอื่นเป็นที่เสียพระเกียรติยศไป ในหน่ ๆ ก็เกิดมาเป็น
ชาย ชีวิตยังไม่ทำตายไม่วรรจะประมาณกัน เพราะฉะนั้น
จึงได้รับสั่งห้ามเสียไม่รับท้าวด้วยไม่ได้ให้เข้าในอว...ไปช่วย ไม่ยอมให้
ไว้พระนามในพระอารามวัดหงส์ นั้นเสีย และได้ทรงปฏิญาณรับไว้
ว่า วัดเขมาภิรตารามซึ่งกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ทรง
สร้างขึ้นไว้แต่ชาวกุศลโศกไปนั้น จะทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นการ
ฉลองพระเดชพระคุณ

ความต่อไปเป็นเรื่องของวัดหงส์ และความในตอนที่ประภาษ
ฉบับนั้นว่า

“ก็แต่วัดเขมาภิรตารามซึ่งทรงปฏิญาณไว้แต่ก่อนว่าจะทรง
สร้างให้เป็นการฉลองพระเดชพระคุณ แต่กรมสมเด็จพระศรีสุริเยน
ทราธิบดีนั้น บัดนี้ก็ได้ทรงสร้างสำเร็จแล้ว แต่ได้ตามหกรรมการ
ฉลองสำเร็จโดยพระราชประสงค์ ดังที่ทรงพระราชปฏิญาณไว้แล้ว
แต่ก่อนนั้น ”

การปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตารามในรัชกาลที่ ๔ นั้น มีความ
ละเอียดปรากฏในประกาศรัชกาลที่ ๔ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษ์
กับวัดเขมาในเวลาใกล้ ๆ กัน ประกาศฉบับนี้กล่าวถึงเรื่องวัดทั้ง
สองนี้จะปนกันไป ข้อความที่จะคัดมาในที่นี้จะได้คัดเรื่องที่เกี่ยวกับ
วัดไชยพฤกษ์ออกเสียให้มีแต่เรื่องวัดเขมาดังต่อไปนี้. (ความในพิศ)

ไม้สร้างต่าง เป็นความที่ข้าพเจ้าเพิ่มเติม)

“ ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ขึ้นพระชนม์
แล้ว พระอารามนั้น (หมายถึงวัดเขมา) พระอุโบสถและการเปรียญ
ก็ชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรง
ศุภสง่าทรงปรารภว่าจะใคร่ทรงปฏิสังขรณ์ให้คืนชนแต่เดิม แต่การจะ
สร้างนั้นยังน้อย ก็ต้องวังรอมมาจนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว ”

“ ครั้นเมื่อปีพุทธศักราช ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๑๘๙๐) พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
บรมราชาภิเษกแล้ว จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมาก
ทอดอารีขังให้ปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษ์และวัดเขมา พระราชทาน
นามเพิ่มเข้าทั้งสองพระอารามว่า วัดไชยพฤกษ์มาลา วัดเขมาภิ
รศาราม..... ”

“ วัดเขมาภิรศารามมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้กรมหมื่น
มณฑลวิเศษ พระยาราชภักดีศรีรัตนดงมบัติเป็นแม่กอง ให้จัดซื้อที่ดิน
ถวายเพิ่มเติมเข้าให้ใหญ่กว้างออกไป แลขุดคูรอบวัด แลปฏิสังขรณ์
ซ่อมแซมเพิ่มเติมการในพระอุโบสถบริบูรณ์แล้ว ” ทรงสร้างรูปพระ
องค์มหาสง่าอ้อมพระประธานเพิ่มเติมเข้า เพราะทรงพระราชดำริ
เห็นว่า พระอุโบสถใหญ่กว้างนัก ที่ว่างเปล่าอยู่ พระสงฆ์ในพระ

๑. เสร็จไปส่วนหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๕๓

อารามนั้นน้อย แล้วได้ทรงสร้างพระมหาเจดีย์ใหญ่^๑ ในด้านหลัง
พระอุโบสถ มีพระเจดีย์ทิศ ๔ พระองค์เป็นบริวารแล้วให้เลื่อนพระ
เจดีย์เดิมของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงสร้างไว้แต่ก่อน
นั้น ให้ไปตั้งอยู่ใน ๔ มุมพระมหาเจดีย์ด้วย^๒ แล้วทรงสร้างพระวิหาร
น้อยสองหลังที่มุมกำแพงด้านข้างหน้าพระอุโบสถเป็นที่ไว้พระพุทธรูป
แล้วได้ทรงสร้างการเปรียญเป็นตึกใหม่ เพราะการเปรียญเดิม ซึ่ง
กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงสร้างนั้น ทรุดโทรมสูญไปเสีย
แล้ว แดงภูที่อยู่ที่พระภิกษุสงฆ์ หอพระไตรปิฎก หอสวดมนต์ หอ
ระฆัง สะพานคางคก โรงไฟ ที่พระองค์จะได้อยู่ใช้สอยใด ๆ ได้ทรง
สร้างสำเร็จบริบูรณ์แล้ว."

ข้อความในตอนนี้ ถ้าเพียงแต่อ่าน ๆ ไป ก็จะไม่เข้าใจ
เรื่องดี แต่ถ้าผู้อ่าน นำเอาข้อความตอนนี้ ไปอ่านที่วัดเจมาภิรตาราม
เอง และพิจารณาสงปดุงสร้าง ๆ เป็นส่วน ๆ ไป จะทำให้มองเห็น
ภาพวัดเจมาภิรตารามในรัชกาลที่ ๒ และเข้าใจขึ้นทราบดีว่าการ
ก่อสร้างในรัชกาลที่ ๔ ได้ทำอะไรบ้าง งานบางอย่างเช่น เลื่อนที่
พระเจดีย์นั้น ดูไม่ใช่เป็นงานง่าย ๆ เลย

๑ ก่อรากพระเจดีย์เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๗

๒ พระเจดีย์ทั้ง ๔ นี้ เพิ่งได้ชะลอย้ายที่มา เมื่อวันที่ ๖
ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

บทที่ ๓

การบำรุงวัดเขมาในรัชกาลที่ ๔

การปฏิสังขรณ์ตั้งกล่าวมาในบทที่ ๒ นั้น สิ่งไรไต่ตงมีอยู่ทำ
เมื่อไร แล้วเสร็จเมื่อไร ไม่มีทางจะทราบละเอียดไปทุกชั้น
ทุกอัน เพราะข้อความในตอนนั้น ไม่มีผู้ใดเขียนเรียงไว้เป็นเชิงประวัติ
ส่วนประกาศต่าง ๆ ที่จะใช้เป็นหลักฐานได้ก็มาสิ้นสุดลงเสีย การ
เขียนเรื่องวัดเขมาภิรตารามต่อไปนี้ ต้องอาศัยความในหมายรับสั่ง
แต่หมายรับสั่งนั้นเจ้า ก็ไม่ได้ช่วยในเชิงประวัติมากนัก เพราะหมาย
รับสั่งมีข้อความละเอียดแต่ในเรื่องเตรียมการ เตรียมสิ่งของ เตรียม
ขบวนแห่ เท่านั้น ถ้าใครอยากเรียนรู้รายละเอียดการตระเตรียมต่าง ๆ
แล้ว อ่านหมายรับสั่งเป็นดีที่สุด

ที่เรียกว่าหมายรับสั่งนั้น คือข้อความที่ผู้รับคำสั่งบันทึกไว้
ความในหมายรับสั่งมีระเบียบแบบแผนชั้นคันด้วย เวลารับคำสั่ง, นาม
ผู้มาสั่ง, และผู้มาสั่งต้องบอกนามผู้รับพระบรมราชโองการอีกชั้นหนึ่ง
คำสั่งนั้นจึงจะเป็นที่เชื่อฟังได้ ดังนั้นก็เป็นข้อความว่าให้ทำอะไร ลง
ท้ายมีคำกำชับว่าให้ปฏิบัติตาม อย่าให้ขาดได้ ถ้าเกิดความสงสัยจะ
ให้ถามใคร ต้องบอกไว้ชัดเจนในหมายรับสั่ง

ตัวอย่างหมายรับสั่ง ราชเจ้าต้องเลือกฉบับขึ้น ๆ มาไว้ให้ดู
ฉบับหนึ่ง ดังต่อไปนี้

“ เสด็จมา ๓ โมงเศษ นายปลัดตำรวจวังเวร นายเจ้าเพ็ญ

มาตั้งว่า ด้วยพระยาอรรพวงศพิพัฒน์ รับพระบรมราชโองการได้
เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งว่า ซึ่งส่งไปแต่ก่อนให้เจ้า
พนักงานจัดอย่างเขี้ยว อย่างมังกร เขี้ยวกราม หม้อข้าว หม้อแกง เครื่อง
ครัว ของไทยทาน ถวายพระสงฆ์ชั้นกุฎีใหม่วัดเขมา ณวันขึ้น ๓ ค่ำ
เดือน ๘ เพลาเช้า นั้น ให้คัดลงในซ้ายในขวา วิเศษ ร่องงาน สี่
ตำราวจณิพาย ช่วยกันขนของไทยทานไปถวายพระสงฆ์ ณ วัดเขมาจง
ทุกพนักงานอย่าให้ขาดได้ ถ้าส่งสัยไม่แจ้ง ให้เรียนถามพระยาราช
ภักดี ตามรับตั้ง"

นี่คือแบบหมายรับตั้ง ซึ่งกรมศิลปการมีอยู่มากหลาย ใช้เป็น
เครื่องช่วยเหลือในการเขียนเรื่องต่าง ๆ ได้ แต่ผู้ที่จะอ่านหรือตรวจ
ค้นหาเรื่องราวในหมายรับตั้งจะต้องเป็นคนใจเยือกเย็น เพราะต้อง
อ่านตั้งหลายเล่มสมุด จึงจะได้เรื่องที่ต้องการสักตอนหนึ่ง

เรื่องของวัดเขมาภิรตารามที่จะเขียนต่อไปนี้จะได้เก็บความจาก
หมายรับตั้ง และเขียนเป็นทำนองบันทึกเหตุการณ์ไปโดยลำดับ

ในวันอังคารที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๗ (สมเด็จพระจอม
เกล้า ฯ เสด็จราชแล้วได้ ๓ ปี) ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ
ให้ย้ายพระภิกษุจากวัดไชยนิมิตต์ ไปอยู่วัดเขมาภิรตาราม พระภิกษุ
ที่ย้ายไปนั้น มีพระครู ๓ รูป พระอันดับ ๓๐ รูป การย้ายครั้งนั้นทำ
ให้เข้าใจว่า การปฏิสังขรณ์ที่ทำในรัชกาลที่ ๔ นี้ได้สำเร็จเสร็จจริง
หรืออย่างน้อยได้สร้างกุฎีสงฆ์เสร็จในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๗ และ

พระภิกษุในวัดเขมาภิรตารามคงไม่มีพอ จึงต้องนิมนต์พระมาจาก
วัดไชยนิมิตต์ไปจำพรรษา วันที่ ๒๗ มิถุนายนนั้น เป็นวันขึ้น ๓ ค่ำ
เดือน ๘ ซึ่งเป็นเวลาใกล้พรรษา

พระนิมนต์พระจากวัดไชยนิมิตต์ไปวัดเขมานั้นเป็นงานใหญ่หลวง
หมายรับสั่งกล่าวถึงรายชื่อยกตระเตรียมสิ่งของต่าง ๆ สำหรับการนี้
มีข้อความละเอียดถี่ถ้วนที่เก็บหนึ่งเล่มสมุดไทย รวมความว่า ใน
วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๗ ได้นิมนต์พระ ๓๓ รูป มาฉันเพล
ที่พระตำหนักหน้า ครั้นนั้นแล้วให้จัดขับปกรณ์พระอัฐิกรมสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทรามาตย์ ถวายไตรเครื่องบริกขรพร้อมแล้ว อาราธนา
พระภิกษุทั้ง ๓๓ รูปนั้นลงเรือม่านทอง ม่านลาย แห่จากพระตำหนัก
หน้าขึ้นไปวัดเขมาภิรตาราม ฆราวาสแห่เป็นขบวนใหญ่ เพราะนอกจาก
จะเกณฑ์ระบอบเรือหลวงในกรุงแล้ว ยังเกณฑ์เรือญวนแจวบางโพ
มาเรือระบอบด้วย

พระครูที่ขึ้นไปอยู่วัดเขมาครั้งนั้น ได้รับสมณศักดิ์เป็น พระครู
เขมาภิมุขธรรม จะได้รับสมณศักดิ์ในวันใดไม่ทราบ เพราะความ
ในหมายรับสั่งไปปรากฏเมื่อได้โปรดเกล้าให้เพ็ญนิตยภัตต์พระครูรูปนี้
จึงเดิมได้รับอยู่ ๓ ค่ำถึง ๒ บาท ให้ขึ้นอีก ๒ บาท รวมเป็น ๕ ค่ำถึง
นับแต่วันจันทร์ที่ ๓๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ เป็นต้นไป

ใน พ.ศ. ๒๓๘๗ นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้เสด็จ
ทอดกฐินที่วัดเขมาภิรตารามด้วยพระองค์เอง วันทอดกฐินเป็นวัน

พญหัสติที่ ๒๖ ตุลาคม แดงทอด ๒ วัด วัดเขมาภิรตารามเป็นวัด
ที่ ๑ วัดเฉลิมพระเกียรติเป็นวัดที่ ๒ ในวันที่ ๒๖ ตุลาคม^๕ นอก
จากการพระราชทานกุญแจแล้ว ยังมีงานพิเศษอีก ๒ เรื่อง คือแห่งพระ
บรมชนกขึ้นไปบรรจุที่วัดเฉลิมพระเกียรติ และทรงก่อรากพระเจดีย์
วัดเขมาภิรตารามในวันเดียวกัน การก่อรากพระเจดีย์วัดเขมานั้น
ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์
เสด็จไปทรงบิณฑกของแผ่นอิฐไว้ตั้งแต่วันที่ ๒๐ ตุลาคม ในเรื่องนี้มีราย
ละเอียดแจ้งในหมายรับสั่งว่า ให้เจ้าหน้าที่เตรียม "ทองคำเปลว
ค่าเปลวเงิน ค่าเปลวทองคำ" และลงรักเช็ดรักที่แผ่นอิฐไว้ให้เรียบ
เรียบร้อย เพื่อกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์จะได้ทรงบิณฑก เงิน ทอง ไข
สำหรับให้สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงก่อรากพระเจดีย์ต่อไป

คืบจากเรื่องนั้นแล้ว เรื่องราวของวัดเขมาภิรตารามในหมาย
รับสั่งก็ขาดตอนไปหลายปี มาเริ่มขึ้นใหม่ในตอนเดือนพฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๐๓ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้เชิญพระพุทธรูปที่วังจันทรถลเกษม กรุงเก่า มาประดิษฐาน
ไว้ในพระอุโบสถวัดเขมาภิรตาราม พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูป
หล่อขนาดกลาง มีความงามอย่างปานกลาง ได้เชิญจากวังจันทรถ
ลเกษมเมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน
ให้ถึงวัดเขมาฯ ในวันศุกร์ที่ ๒๖ และเชิญขึ้นประดิษฐานในวันเสาร์
ที่ ๒๗ ในการประดิษฐานพระพุทธรูปนั้น พระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จจากกรุงเทพ ฯ แต่เวลาเช้า ๗ นาฬิกา ไปทรง
จัดการพระพิธีฐาน หนึ่งในการนี้ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ
ให้พระที่นั่งในโบสถ์ พร้อมกับพระฝรั่ง และเพลง ฝรั่งที่นำ
ไปเล่นในครั้งนั้น ใช้เล่นประกอบกับมีพาทย์ ส่วนเพลงนั้นโปรด
เกล้า ฯ ให้พระยาราชภักดีจัดหาไป พระพุทธรูปที่เชิญมาพระพิธีฐาน
ยังปรากฏอยู่ในพระอุโบสถวัดเขมาภิรตารามจนบัดนี้

มาถึง พ.ศ. ๒๔๐๒ มีเรื่องปรากฏในหมายรับสั่งให้เตรียมการ
ฉลองพระเจดีย์ ในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓๓ เพลาบ่ายย่ำรุ่ง
ซึ่งตรงกับวันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๒ การฉลองพระเจดีย์นี้ คือ ใน
ชั้นเดิมกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ไว้
๔ มุมพระอุโบสถ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงปฏิ
สังขรณ์ใหม่ ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นหลังพระอุโบสถโดยถ้าย
แบบจากอยุธยา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ระดมพระเจดีย์ของกรมสมเด็จพระ
ศรีสุริเยนทราธิบดี เลื่อนที่ไปไว้ในสี่มุมบริเวณพระเจดีย์องค์
ใหม่ โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมฆ
เป็นผู้อำนวยการและทำพิธีฉลอง

ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตรงกับวันที่ ๓๓
สิงหาคม โปรดเกล้า ฯ ให้มีพระธรรมเทศนาเป็นเทศน์ทอดวงในวัดเขมา
ภิรตารามเดือนละ ๔ วันทุกเดือน และให้จ่ายผ้าผืน ๒๐ ผืน เทียน
๒๐ เล่ม ซึ่งตามความในหมายรับสั่งว่า ให้จ่ายทุกปีทุกเดือนมิให้ขาด

ต่อมาในวันที่ ๒๘ ตุลาคม ศกเดียวกัน (พ.ศ. ๒๔๐๔) มีความในหมายรับสั่งว่าโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระครูเขมาภิมุขธรรม เป็นพระราชาคณะตำแหน่งพระเขมาภิมุขธรรม และเพิ่มนิตยภัตขึ้น เป็น ๓ ตำลึง กับให้จ่าย "ข้าวสารนาสวนที่สวนวัด" ให้เดือนละ ๑๕ ทะนาน แก่กับบิณฑบาตของพระเขมาภิมุขธรรม

มาถึง พ.ศ. ๒๔๐๕ มีความในหมายรับสั่งว่า สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จโดย "เรือกลไฟ" ไปวัดเขมาภิรตาราม เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๕ การเสด็จครั้งนี้ ไม่ปรากฏว่ามีกิจธุระอันใด คงเป็นการเสด็จพระราชดำเนินเฉย ๆ และเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในหมายรับสั่งว่าเสด็จไปวัดนั้นโดยเรือกลไฟ คือเรืออัครเรศวรรัตนาสัน

ใน พ.ศ. ๒๔๐๖ วันพุธขึ้น ๔ ค่ำ เดือนนี้ ตรงกับวันที่ ๒๔ ธันวาคม สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้เสด็จออกของวัดเขมาภิรตาราม ในการฉลองนี้ได้สั่งทำกระดาษด้วยหอยชุมพร ถึง ๔๐๐ กระดาษ (หอยชุมพรคงเป็นหอยดีที่สุดในเวลานั้น เพราะปรากฏในหมายรับสั่งตอนอื่น ๆ อีกหลายแห่ง ถ้าเป็นเรื่องสั่งล้านกะบุงตะกร้า มักสั่งให้ทำด้วยหอยชุมพรทั้งนั้น)

ในวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖ สมเด็จพระเจ้าอุกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณ (พระพุทธรเจ้าทอง ซึ่งในเวลานั้นมีพระชนม์ ๑๐ พรรษา) เสด็จไปถวายเครื่องกุฎที่วัดเขมาภิรตาราม

ในวันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖ ไปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อน
พระครูสมุทรธรรมชั้นวัคเคเรียววัคย์ เป็นพระเชมามีมุขธรรม แล้ว
ย้ายไปวัดเชมามีรัตนาราม

อนึ่งในวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๖ นั้น พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า ในปีนั้นไม่มีงานเมรุ
ต้องต๋ามหลวง จึงให้เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี
ขึ้นไปทำบุญที่วัดเชมามีรัตนาราม

ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้มีงานใหญ่ในวัดนี้อีกครั้งหนึ่ง คืองานศพ
โยมหญิงของสมเด็จพระสังฆราช (สา) เริ่มงานแต่วันศุกร์ที่ ๘
พฤษภาคม ถึงวันอาทิตย์ที่ ๑๐ พฤษภาคม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ามหาเมธา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงเป็นแม่งาน และ
สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จ “โดยเรือกลไฟ” ขึ้นไปพระราชทาน
เพลิง งานครั้งนี้จะเป็นครั้งสุดท้ายที่สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้
ทรงทำในวัดเชมามีรัตนาราม เพราะสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จ
สวรรคต เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓

ต่อจากนี้ ความในหมายรับสั่งเกี่ยวกับวัดเชมามีรัตนารามก็ขาด
หายไปราว ๓๕ ปี มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ จึงมีความปรากฏว่าพระบาท
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งพระครูรูปหนึ่งในวัดบูรณ
ศิริ เป็นพระเชมามีมุขธรรม แล้วย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดเชมา ฯ กับ
พระอัครมัยอีก ๒ รูป

กิจการอื่นเกี่ยวกับวัดเขมาภิรตารามมีเรื่องราวเก็บได้จากหมาย
รับสั่งตั้งปรากฏในบทนี้ แต่ว่าการปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตาราม
ได้ทำในรัชกาลที่ ๕ เป็นส่วนมาก มาถึงรัชกาลที่ ๙ ปรากฏว่าได้
ทรงปฏิสังขรณ์อีก และสิ่งสำคัญที่ได้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๙ นี้ คือ
โปรดเกล้าฯ ให้หรือพระที่นั่งมุนณเฑียร ในพระบรมมหาราชวัง
ไปสร้างเป็นโรงเรียนของวัดนี้ พระที่นั่งมุนณเฑียรยังใช้เป็นโรงเรียน
อยู่จนทุกวันนี้

บทที่ ๔

เจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม

เรื่องเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตารามนี้ สอดส่องได้ด้วยความ
ลำบากยากยิ่ง และจะบอกชัดเจนแน่นอนไม่ได้ ฉะนั้นข้อความที่จะเขียน
ในบทนี้ จึงจะเขียนเป็นทำนองรายงานการสอบสวน ซึ่งข้าพเจ้าได้ทำ
เป็น ๓ ทาง คือ สอบสวนทางกรมธรรมการทางหนึ่ง สอบสวนจาก
ท่านเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตารามในปัจจุบันนี้ทางหนึ่ง และสอบ
สวนจากเอกสารและความจดจำของเจ้าหน้าที่ในหอสมุดแห่งชาติอีก
ทางหนึ่ง

ก. การสอบสวนทางกรมธรรมการ คงได้ความเพียง ๒ รูป
คือ พระวินัยรักธิต (คง ปญฺเฑาทีโป) เป็นเจ้าอาวาสครของวัด
เขมาภิรตาราม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ และพระเชมา

ภิกษุธรรม (นวด ยโส ป. ๔) ศรองวัดนี้แต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ มาจน
บัดนี้

๖. การสอบสวนทางท่านเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตารามในปัจจุบัน
นี้ได้ถามเจ้าอาวาสวัดมา ๘ นาม คือ

๑. พระครูเขมาภิมุขธรรม ภายหลังเป็นพระราชาคณะ (เป็น
ราชสุโธทัย ไม่ทราบนามตัว)

๒. พระเขมาภิมุขธรรม ชื่อศรี บ้านอยู่ศาลทราย

๓. พระครูเขมาภิมุขธรรม ชื่ออ้อม บ้านอยู่สามเสน

๔. พระอริยกิจ ชื่ออ่อน เป็นชาวอุบต

๕. พระครูดิลกธรรมสโมธาน ชื่ออ่อน อยู่บ้านบางใหญ่

จังหวัดนนทบุรี

๖. พระวินัยรักจิต (คง ปญญาที่ไป) เป็นชาวดงขต

๗. พระเขมาภิมุขธรรม (นวด ยโส) เป็นชาวนครศรีธรรม
ราช (เป็นเจ้าอาวาสอยู่ในปัจจุบันนี้)

๘. การสอบสวนทางเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาตินั้น นายยิ้ม
บัณฑิตยกุล ผู้รั้งประจำแผนกบรรณารักษ์ ได้ร่วมมือกับขุน
บรรณรักษ์วิจิตร ประจำแผนกบรรณารักษ์ กระทำการสอบสวน
ตามลำดับรายชื่อที่เจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตารามในปัจจุบันส่งมาให้ ผล
ของการสอบสวนเป็นดังนี้

รูปที่ ๑ และที่ ๒ ไม่ได้ความชัด

รูปที่ ๓ พระครูเขมาภิมุขธรรม (อิม) ครองวัดมาแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๒ (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๕ หน้า ๗๐) ต่อมาได้ย้ายมาอยู่วัดบวรนิเวศ และปรากฏในประวัติวัดพิชัยญาติ (ดูแสดงการณโคณะสงฆ์ เล่ม ๓๕ หน้า ๒๕๐) มีว่าท่านผู้นี้ได้ย้ายมาจากวัดบวรนิเวศ มาครองวัดพิชัยญาติอยู่ ๓๐ ปี

รูปนี้ครองวัดเขมาภิรตารามแต่ พ.ศ. ๒๔๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ คิดเวลารวม ๕ ปีว่า

รูปที่ ๔ พระอริยกวี (อ๋อน) รูปนี้พบหลักฐานในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๕ (ปี พ.ศ. ๒๔๒๗) หน้า ๒๓๔ ว่า "ให้พระครูวิสุทธธรรมาณ วัดบูรณศิริมาตยาราม เป็นพระครูเขมาภิมุขธรรม ไปอยู่วัดเขมาภิรตาราม" เข้าใจว่ารูปนี้เองต่อมาเป็นพระอริยกวี แต่ในราชกิจจานุเบกษา เพื่อทราบนามเดิมและการเลื่อนสมณศักดิ์ ที่ไม่พบ พระอริยกวีอ๋อนนี้ จากนั้นได้ว่าต่อมาได้ย้ายไปอยู่อุบด

รูปนี้ครองมาแต่ พ.ศ. ๒๔๒๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ คิดเวลารวม ๖ ปี

รูปที่ ๕ พระครูสถิตธรรมสโมสราน (อ๋อน) พบในประวัติวัดบวรนิเวศ (ดูแสดงการณโคณะสงฆ์ เล่ม ๓๕ หน้า ๒๗๕) ว่า "ครั้นถึงกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ โปรดให้มาเป็นผู้รั้งเจ้าอาวาสวัดเขมาฯ" แต่จะครองมานานเท่าไร ค้นไม่พบ แต่พบหลักฐานอย่างอื่นยืนยันซึ่งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๕ (ปี พ.ศ. ๒๔๔๓) หน้า ๕๖๗ มีว่า

“วัดเขมาภิรตาราม (ว่างเจ้าอาวาส) พระครูเขมาภิมุขธรรม เป็น
ผู้กำกับวัด” เป็นอันว่าท่านพระครูองค์นั้นไม่ได้อยู่ครองวัดแล้ว และ
จากนั้นได้ว่า ได้ย้ายมาอยู่วัดมกุฏกษัตริย์

รูปนี้ครองมาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ กิตติเวธการ

๘ ปี

รูปที่ ๖ พระวินัยรักขิต (คง) เข้าใจว่าคณะสงฆ์คงเอาท่าน
ไปเปลี่ยนตัวพระเขมาภิมุขธรรม ซึ่งเป็นเพียงผู้กำกับวัด เจ้าคุณ
(คง) นี้ได้ครองวัดมาแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็ลาออก
จากตำแหน่งเจ้าอาวาส ปราภวันถึงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ.

๒๔๖๐

รูปนี้ครองวัดเขมาภิรตารามมาแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓

เป็นเวลา ๒๐ ปี

รูปที่ ๗ พระเขมาภิมุขธรรม (ยโส นวต) ครองมาแต่ พ.ศ.
๒๔๖๕ จนถึง เป็นเวลา ๓๓ ปีนับถึงบัดนี้

เมื่อได้พิจารณาเรื่องราวการสอบสงฆ์ทั้ง ๓ ทางประกอบกันกับ
ข้อความในหมายรับสั่งที่ปรากฏในบทที่ ๓ นั้นแล้ว ข้าพเจ้ามีความ
เข้าใจดังต่อไปนี้

รายนามเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตารามนั้น เป็นอันว่าเราไม่
สามารถจะค้นหาเกินกว่ารัชกาลที่ ๕ ขึ้นไป และรูปที่ ๑ ซึ่งมีนาม
สมณศักดิ์ว่า พระครูเขมาภิมุขธรรมนั้น คงเป็นรูปที่นิมนต์ไปจาก

หอสมุดแห่งชาติวังมณฑลฉะเชิงเทรา
จันทบุรี

๒๑

ย้ายจากวัดเครือวัลย์ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม เมื่อวันที่
๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ครองวัดเขมาภิรตารามอยู่จนถึง พ.ศ.
๒๔๒๒ เป็นเวลา ๒๒ ปี

๓. พระครูเขมาภิมุขธรรม (อ้น) ครองวัดเขมาภิรตาราม
นับ พ.ศ. ๒๔๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเวลา ๕ ปี แล้วย้ายมาอยู่วัด
บวรนิเวศ ภายหลังย้ายไปอยู่วัดพิชัยญาติ

๔. พระอริยภักดี (อ่อน) เดิมเป็นพระครูวิสุทธจริตรภาณ อยู่
วัดบูรณคีรี ได้รับแต่งตั้งเป็น (ทรงขึ้นความในราชกิจจานุเบกษา กับหมาย
รับสั่งรัชกาลที่ ๓ คือ ในราชกิจจานุเบกษา ว่าเป็นพระครู แต่หมายรับสั่งว่าเป็น
พระราชาคณะ) พระครูเขมาภิมุขธรรม ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระ
อริยภักดี ครองวัดเขมาภิรตารามอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเวลา ๖ ปี

๕. พระครูสุตติกธรรมังโฆธาน (ส้น) เดิมอยู่วัดบวรนิเวศ
ย้ายไปรั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม เมื่อเดือนกรกฎาคม
พ.ศ. ๒๔๓๓ ครองวัดนี้อยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ รวมเวลา ๑๔ ปี

ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๗ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ ตำแหน่งเจ้าอาวาส
ว่างอยู่ พระครูเขมาภิมุขธรรม ภิกษุรูปหนึ่งในวัดเขมาภิรตาราม
เป็นผู้กำกับวัด

๖. พระวินัยรักกิจิต (คง) ครองวัดเขมาภิรตาราม ครองวัด
นี้ ๒๒ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๙ ให้ออกใน พ.ศ. ๒๔๖๓

๗. พระครูเขมาภิมุขธรรม (นวล) เจ้าอาวาสในปัจจุบัน

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในตอนต้นของบทที่ ๔ แล้ว ว่าความใน
บทนี้ ข้าพเจ้าเขียนเป็นทำนองรายงานการสอบสวน จึงอาจมีข้อผิดพลาดหรือไม่ยุติแน่นอนได้ ท่านผู้ใดสามารถชี้แจงข้อถูกต้องได้ยิ่ง
กว่าที่กล่าวไว้ในบทนี้ ขอโปรดให้ข้าพเจ้าทราบ จะขอบคุณอย่างยิ่ง.

บทที่ ๕

วัดเขมาภิรตารามในปัจจุบัน

การได้เห็นวัดเขมาภิรตารามในปัจจุบัน กระทำให้เกิดความรู้
ความคิดหลายประการ แต่ผู้ที่ได้รับความรู้ความคิดเช่นนั้น จะต้อง
เป็นผู้สนใจในวิชาการทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ถึงแม้ว่าวัดเขมา
ภิรตารามจะไม่มีของโบราณเหลืออยู่มากแล้วก็ดี แต่ที่มียูอยู่ในบ้น
ก็ทำให้ได้รับความรู้หลายอย่าง ดังที่ข้าพเจ้าจะกล่าวท่านองมีคฤหเทศก์
เป็นลำดับไป

พอเราขึ้นท่าหน้าวัดเขมาภิรตาราม การวัดดูอันแรกที่เรา
สังเกต คือตึกที่อยู่ทางซ้ายมือ เวลานี้ใช้เป็นโรงเรียน ตึกหลังนี้มี
หลังคาสองตอน มีข้อฟ้าเป็นเครื่องสูง ตัวตึกทำเป็น ๒ ชั้น ชั้นล่าง
เหมาะแก่การเก็บของมากกว่าที่คนจะอยู่ได้ มีเสาสูงยันเชิงชายคาอยู่
รอบตึก ซึ่งเป็นวิธีการก่อสร้างของไทย สถานที่ใดจะให้เป็นที่สถ
ชั้นสูงหรือเป็นที่สถานที่สำคัญ ต้องทำเสาสูงยันจากพื้นดินขึ้นไปถึงเชิง

ราชสาลอย่างเช่นตึกหลังนี้ ส่วนสถานที่โดยมากซึ่งใช้ไม่เท่าเทียมกัน
จากย่านหนึ่งขึ้นไปถึงเชิงชายคานั้น ไม่ใช่คิดปิ่นสูงและไม่ใช่ที่สำคัญ
ตึกหลังที่ก่าตั้งกล่าวถึงนั้นนามว่า พระที่นั่งมุนณเฑียร พระที่นั่ง
หลังนี้ อยู่ในพระบรมมหาราชวังมาแต่ก่อน ปดุงขึ้นในรัชกาลที่ ๒
และในชั้นเดิมที่เคยปดุงเป็นตำแหน่งไม้ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ โปรด
เกล้าฯ ให้รื้อและแก้ไขเป็นตึกปดุงขึ้นใหม่ในระหว่างพระที่นั่งภาณุ
มาศจารุญ กับบริเวณพระพุทธรูปเวศน์ในพระบรมมหาราชวัง ครั้น
มาถึงรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อไปปดุงไว้ที่วัดเขมาภิ
รศาราม ทรงพระราชอุทิศเป็นโรงเรียน แต่ก็ได้ใช้เป็นโรงเรียนอยู่
จนบัดนี้.

ทางขวามือมีศาลาการเปรียญเป็นตึก สร้างในรัชกาลที่ ๔
ศาลาการเปรียญเดิมซึ่ง กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีทรงสร้าง
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๓ นั้น อยู่ตรงหน้าพระอุโบสถ สมเด็จพระจอม
เกล้าฯ ทรงเห็นทรุดโทรมมากก็โปรดเกล้าฯ ให้รื้อเสีย แล้วสร้าง
ใหม่ไว้ทางขวาค้างที่เห็นอยู่ในเวลานี้ การที่ย้ายการเปรียญมาไว้ทาง
ขวามือประโยชน์ที่ทำให้มีลานวัดตรงหน้าพระอุโบสถกว้าง และแสง
เห็นพระอุโบสถสง่างาม หลังศาลาการเปรียญออกไปมีหอรบซึ่ง
สร้างในรัชกาลที่ ๔ พร้อมกับศาลาการเปรียญ

เราเดินตรงไปก็จะเข้าถึงบริเวณพระอุโบสถ และสิ่งที่เราจะแ
เห็นได้ในเวลานี้เป็นของที่สร้างทำในรัชกาลที่ ๔ ทั้งนี้ พระอุโบสถ

งคงามมาก บานประตูหน้าต่างเป็นลายสลักด้วยฝีมือช่างอย่างดี ส่วน
ภายในพระอุโบสถนั้น แม้ไม่ต้องบอกก็ทราบทันทีว่าเป็นของรัชกาล
ที่ ๔ เพราะลวดลายเขียนและฝีมือช่างมีประเพณีผสมกันอยู่ถึง ๓ แบบ
รูปทิวตาค้าง ๆ เป็นแบบไทย รูปกระถางต้นไม้เป็นแบบจีน และ
ซุ้มดอกไม้นั้นบานประตูเป็นลวดลายเขียนแบบฝรั่ง การที่มีฝีมือช่าง
ทั้ง ๓ ผสมกัน เป็นลักษณะของรัชกาลที่ ๔ โดยแท้ ฐานพระใหญ่
กว้าง กั้นเนื้อที่ตรงกลางของเนื้อที่ภายในพระอุโบสถ เพราะมีรูป
ซุ้มมหาสาวกอยู่ด้วย ที่จริงในชั้นเดิมมีแต่พระประธาน แต่สมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าพระอุโบสถใหญ่นี้ มีที่ว่างเปล่าอยู่มาก
จึงทรงสร้างพระมหาสาวก ๔๐ องค์ ให้อยู่หน้าพระประธานออกมา
พระพุทธรูปโลหะที่เชิญมาจากวัดจันทรถุณ (อยุธยา) นั้น ตั้งอยู่
ข้างหน้า ฐานที่ตั้งพระพุทธรูปโลหะองค์นี้เป็นเครื่องเงิน ที่ฝาผนัง
เบื้องหลังเจาะเป็นช่องมีพระนอน และในตอนหลังพระประธานก็ยังมี
พระพุทธรูป กับมีพระทรงเครื่องขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ ๒ องค์ ซึ่งเข้าใจ
กันว่าเป็นแบบเขมร และบางทีจะเป็นหลักฐานอันหนึ่งที่แสดงว่า
เขมรได้สร้างวัดขึ้นมา แต่ข้าพเจ้าได้พิจารณาดูสงสัยว่าพระทรงเครื่อง
๒ องค์นั้นจะไม่ใช่ออกแบบนัก คือไม่เก๋ถึงกับจะเป็นของสมัยตะไกว
และไม่มีข้อความอันใดในประกาศรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงเลย ถ้าเป็น
ของเก่าสมัยตะไกวจริงคงจะได้กล่าวไว้แล้ว รวมความว่าภายในพระ
อุโบสถงดงามและภาพสักเขียนไว้ครั้งรัชกาลที่ ๔ งามเด่น เพราะเหตุ

ที่เรือนฉันเงิน และตลอดตายยังดัดได้คืออยู่ นอกจากบางแห่งที่ฝนรั่ว
 ทำให้เสียหายเป็นทาง ๆ ซึ่งน้ำเสียหายยิ่งนัก ภายนอกพระอุโบสถ
 ทางด้านตะวันออกติดกับผนังพระอุโบสถตรงหลังพระประธาน สี่ข้าง
 เป็นซุ้มยื่นออกไป มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก
 ที่ต้องทำดังนี้เพราะประเพณีการสร้างวัดจะต้องให้พระประธานหันพระ
 พักตร์ไปทิศตะวันออกจึงจะถูกต้องแบบ แต่เมื่อวัดเขมาภิรตารามนี้
 หน้าวัดลงแม่น้ำ คือหน้าวัดหันไปทางทิศตะวันตก หน้าพระอุโบสถก็
 หันไปทางทิศตะวันตก พระประธานจึงหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตก
 ด้วย เมื่อมีการนิมิตแบบอยู่ดังนี้ ก็สร้างพระพุทธรูปให้หันพระพักตร์
 ไปทางทิศตะวันออกไว้ด้านหลัง เพื่อแก้ความผิด พระพุทธรูปที่สร้าง
 ไว้ในลานหลังนี้มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปหมดทุกอย่าง ขาดแต่ไม่มี
 รัศมีบนพระเศียรเท่านั้น การที่ไม่มีรัศมีบนพระเศียรเช่นนี้ ทำให้บาง
 คนสันนิษฐานไปว่าเป็นรูปพระศรีอารียะ ซึ่งจะอยู่รวมกับมหาสาวกไม่
 ได้ ต้องประดิษฐานไว้ข้างนอก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อสันนิษฐานอันนี้
 ผิด เพราะแบบช่างของไทยเราไม่ทำพระศรีอารียะเป็นรูปพระ ต้องทำ
 เป็นรูปเทวดา เพราะถือกันว่าพระศรีอารียะยังเสวยทิพย์อยู่บนสวรรค์
 ยังไม่ได้เป็นพระ อย่างไรก็ตามพระพุทธรูปองค์ที่ประดิษฐานอยู่เบื้อง
 หลังพระอุโบสถนี้มีคนนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ และทำสักการบูชามาก

ส่วนบริเวณรอบพระอุโบสถนั้น ทางด้านหน้ามีวิหารน้อย ๒
 ห้อง ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ ตอนซ้ายขวามีกำแพงซึ่งพังทำลายไป

แต่บางตอน ทางด้านหลังพระอุโบสถ มีพระเจดีย์ใหญ่สูง ๓๕ วา
ติดกับพระเจดีย์ใหญ่^{๕๕} มีพระเจดีย์น้อยประจำทิศทั้ง ๔ องค์พระเจดีย์
ใหญ่นั้น ได้ถ่ายแบบอย่างพระเจดีย์ที่วัดศรีอโยธยา (คือวัดเดิม)
ที่อยู่ชานมาสร้างไว้ พระเจดีย์ใหญ่^{๕๖} ข้างต่างไปวังเป็นช่อง ๘ ช่อง
เดินทะลุได้ และข้างในตรงกลางองค์พระเจดีย์ใหญ่ก็ก่อวงขึ้นไปจน
สูง แสดงให้เห็นความสามารถของการก่อสร้างอย่างดี

แต่สิ่งที่ควรสนใจมากที่สุด ในวัดเชนนาภิตาราม^{๕๗} นี้ คือตำหนัก
แดง ตำหนักแดงนั้น เดิมพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงสร้างเป็นตำหนักหมู่ใหญ่ในวังหลวง ถวายเป็นที่ประทับของ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสुทธาภิชัย คู่กับตำหนัก
เขียว ซึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระ
เทพสุทธาภิชัย ที่เรียกว่าตำหนักแดงตำหนักเขียว ก็เพราะเหตุที่ทาสีแดง
ตำหนัก ๓ ทาสีเขียวตำหนัก ๓ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุทธา
ภิชัยสิ้นพระชนม์แล้ว กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีเป็น
พระอิตา ก็ได้ประทับอยู่ตำหนักแดงต่อมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เสด็จออกไปประทับอยู่พระราชวัง
เดิมกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับได้มีการรื้อ
ตำหนักเครื่องไม้ในวังหลวง สร้างเป็นตึก สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ
จึงโปรดเกล้าฯ ให้นำตำหนักแดงไปปลูกถวายสมเด็จพระศรีสุริเยน
ทราบรมราชินี ที่พระราชวังเดิม ต่อมาเมื่อกรมสมเด็จพระอมรินทราบ

มาลัยอันพระชนม์ดอง ส้มเต๋จพระนั่งเกล้า ฯ ได้พระราชทานคำหนัก
 คักรของกรมส้มเต๋จพระอมรินทร ฯ แด่กรมส้มเต๋จพระศรีสุริเยนทรา
 มาลัย พระคำหนักแดงก็วางอยู่ ครั้นเมื่อกรมส้มเต๋จพระศรีสุริเยน
 ทรา มาลัยสุวรรณคดงอีก พระบาทส้มเต๋จพระขึ้นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็
 โปรดให้เรือไปปลูกถวายเป็นกุฎิพระราชคณะวัดโมฬีโลก เมื่อมา
 ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทส้มเต๋จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ย้าย
 จากวัดโมฬีโลกไปปลูกเป็นกุฎิเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม เพื่อ
 เป็นอนุสรณ์ยี่ส้มเต๋จพระศรีสุริเยนทรา มาลัย แด่ทรงสร้างกุฎิตัก
 แสนพระคำหนักแดงของเดิมพระราชทานให้เป็นกุฎิพระราชคณะวัด
 โมฬีโลก

ถึงแม้จะถูกเรือถูกย้ายที่ตั้ง ๓ ครั้งแล้วก็ตาม คำหนักแดงที่ยังอยู่
 ในวัดเขมาภิรตารามเวลานี้ ยังคงเป็นรูปอยู่ได้ด้วยความอุตสาหะ
 ของเจ้าอาวาสและพระภิกษุสงฆ์ในวัดเขมาภิรตาราม อุทิศให้ตั้งวนไว้
 โดยก่ออิฐของข้างล่างให้คงอยู่แต่ฝาและโครงไม้ชั้นบน ส่วนพื้นได้
 ถูกเปลี่ยนบ้าง คือเปลี่ยนเอาไม้ใหม่มาใส่แทนไม้เก่าที่ผุพัง แลระยก
 พื้นขึ้นให้เสมอกัน เพราะพื้นเดิมมีสูงค่อนหนึ่ง ค่ำค่อนหนึ่ง หนึ่ง
 คำหนักแดงนี้มีเจ้าขุนเชิงชายจากพื้นดิน ท่านของเดียวกับคำหนักแดง
 ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในเวลานี้ เจ้าขุนเชิงชายเหล่านี้ต้องทิ้ง
 เพราะผุพังจนเหลือวิสัยที่จะรักษาไว้ได้ ทางด้านเหนือได้สร้างมุขต่อ
 เดิมออกไป แต่อย่างไรก็ดี ถึงแม้คำหนักแดงจะได้ถูกเปลี่ยนแปลง

ไปเช่นนั้น ส่วนที่ยังเหลืออยู่ก็ยังคงเป็นอาหารของนักประวัติศาสตร์
ได้บ้าง เพราะเป็นชิ้นหนึ่งที่แสดงให้เห็นตัวอย่างปราสาทราชวังเมื่อ
ร้อยห้าสิบปีมาแล้ว ซึ่งเป็นเรือนฝากระดานนั่นเอง นับว่าเป็นเรือนไม้
ที่รักษาไว้ได้นานที่สุดชิ้นหนึ่ง นักเรียนประวัติศาสตร์จะได้เห็นชีวิต
ของสมเด็จพระราชินีเมื่อ ๓๓๐ ปีมาแล้วว่าประทับอยู่ในที่เช่นไร เมื่อ
ย่างเข้าไปในตำหนักแดงจะเห็นห้องกว้าง ซึ่งในครั้งกระนั้นคงเป็นห้อง
นั่งเล่น นั่งประชุมของพวกเจ้าวงศ์ จักรเยนทร์ไรทามันเหลือ
ไปทั้งตัว ตอนต่อไปมีฝาผนังห้อง แบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนข้างซ้ายมือ
ไม่ได้กันอย่างมิดชิด เป็นแต่มีรอยไม้ประกบเสา เข้าใจว่าคงใช้มาน
กันในตอนนั้น แต่ทางขวามือกันเป็นห้องบรรทม ประตูข้างบนเล็ก
ข้างล่างโตตามแบบก่อสร้างของไทยโบราณ ห้องบรรทมไม่กว้างนัก
ฝาตำหนักข้างนอกแลเห็นกรอบไม้ตามแบบเรือนฝากระดานอย่างดี
แต่ข้างในกรุแผ่นไม้อีกชั้นหนึ่งสีแดงทึบอยู่แต่เดิม ได้ถูกทับด้วยสีอื่น
ยังคงเหลือสีแดงอยู่บางแห่ง รวมความว่าตำหนักแดงเป็นชิ้นสำคัญ
ชิ้นหนึ่งซึ่งจะต้องพยายามสงวนไว้ให้นานที่สุดที่จะอยู่ได้

ตำหนักแดงนี้มีห้องหนึ่งที่ถูกรื้อไปเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง เพราะ
หมดความสามารถที่จะรักษาไว้ได้ แต่ส่วนตำหนักใหญ่ที่กล่าวถึง
ข้างต้นนี้ คงจะรักษาไว้ได้อีกนาน

บทที่ ๖

การทอศกฐินวัดเขมาภิรตาราม

วัดเขมาแต่เดิมมาจะได้รับกฐินหลวงมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
หรือประการใดไม่ปรากฏ เพิ่งมาปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้
ว่าเป็นกฐินหลวงของวังหน้า การที่วัดเขมาได้เป็นวัดกฐินหลวงใน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เป็นพระยานั่นแน่ชัดว่าวัดเขมาได้เป็นพระ
อารามหลวงมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นราชประเพณีที่วัดใด
เป็นพระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์
ก็ทรงรับอุปถัมภ์เป็นพระอารามหลวงด้วย และการที่วัดเขมาได้เป็น
วัดของวังหน้าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็ทำให้สงสัยว่าบางที่วัด
เขมาจะได้อยู่ในความอุปถัมภ์ของวังหน้ามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจะมี
อย่างไรก็ดี วัดเขมาได้เป็นวัดกฐินหลวงวังหน้ามาจนถึงรัชกาลที่ ๒
เมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงตกลงพระทัยจะปฏิสัง
ขรณ์วัดเขมาแล้ว จึงตรัสสั่งให้สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ๑ ไปเฝ้า
กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (วังหน้ารัชกาลที่ ๒) ทูลขอ
วัดเขมาเป็นวัดกฐินในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมพระ
ราชวังบวร ๑ จึงได้มีพระบัญชาให้หักบัญชีชื่อวัดเขมาจากบัญชี
กฐินหลวงวังหน้ามาเป็นกฐินหลวงในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนตรา
มาตย์

การเป็นต่งนี้^๕ กระทำให้เข้าใจว่า ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๓ คือ ตั้งแต่ปี
 ครม. สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดเขมา
 สำเร็จลงเป็นครั้งแรกแล้ว กฐินวัดเขมาก็คงจะทอดเป็นกฐินในกรม
 สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีตลอดมา เมื่อกรมสมเด็จพระศรีสุริ
 เยนทราธิบดีสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๗๘ แล้ว ใครจะได้ทอดกฐินต่อ
 มา หารายละเอียดไม่ได้ มาปรากฏในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ ใน
 ปี พ.ศ. ๒๓๘๗ ว่าสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จพระราชทานกฐิน
 ด้วยพระองค์เอง ๒ วัดพร้อมกัน คือ วัดเขมาภิรตารามเป็นวัดที่ ๑
 และวัดเฉลิมพระเกียรติเป็นวัดที่ ๒ เป็นกฐินพยุหยาตราทางชลมารค
 ซึ่งนับเป็นงานใหญ่และมีหมายรับสั่งอย่างยืดยาว และในการทอดกฐิน
 ครังนี้ ได้เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดีไปด้วย ได้
 ทำพิธีตั้งบัพการณพระอัฐิที่วัดเขมาภิรตารามเวลาดำเนินการทอดกฐิน
 ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากิจการทุกอย่างที่สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงทำ
 ในวัดเขมาภิรตารามนั้น ได้ทรงทำเป็นที่ระลึกของกรมสมเด็จพระศรี
 สุริเยนทราธิบดีพระราชชนนีเสมอ

นับแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ คือ เมื่อ ๖๐ ปีแล้วมาจนถึงบัดนี้ การทอด
 กฐินวัดเขมาภิรตารามมีรายละเอียดพอทราบได้ เพราะมีหนังสือราช
 กิจจานุเบกษาซึ่งจะค้นคว้าหาได้ แต่น่าเสียดายที่หนังสือราชกิจจา
 นุเบกษามารวดตอนเดียวในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๒ และไม่มีราชกิจจา
 นุเบกษาออกมาถึง ๓๐ ปี เพิ่งมาออกใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ และ

นับแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ มาจนถึงบัดนี้เป็นเวลา ๔๕ ปี เป็นอันได้บัญชี
ทอดกฐินวัดกันอย่างครบถ้วน ดังบัญชีรายการต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๓๒ เสด็จพระราชดำเนิน (รัชกาลที่ ๕)

พ.ศ. ๒๔๓๒ พระองค์เจ้าเยาวราช

พ.ศ. ๒๔๓๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

พ.ศ. ๒๔๓๐ เสด็จพระราชดำเนิน

พ.ศ. ๒๔๒๓ เสด็จพระราชดำเนิน

ต่อไปนี้ราชกิจจา ฯ ไม่ได้ออก จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๒

พ.ศ. ๒๔๓๒ เสด็จพระราชดำเนิน

พ.ศ. ๒๔๓๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช

พ.ศ. ๒๔๓๔ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์

พ.ศ. ๒๔๓๖ กรมหมื่นศิริราชธงศา

พ.ศ. ๒๔๓๗ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์

พ.ศ. ๒๔๓๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์

พ.ศ. ๒๔๓๙ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย

พ.ศ. ๒๔๔๐ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศา

พ.ศ. ๒๔๔๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

พ.ศ. ๒๔๔๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์

พ.ศ. ๒๔๔๓ กรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ

- พ.ศ. ๒๔๔๔ กรมหมื่นนิวจักรวรวรณปรีชา
- พ.ศ. ๒๔๔๕ หม่อมเจ้าบิณฑกัตนารถ
- พ.ศ. ๒๔๔๖ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
- พ.ศ. ๒๔๔๗ กรมขุนพิทยฉัตรพลนิมิต
- พ.ศ. ๒๔๔๘ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์
- พ.ศ. ๒๔๔๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนนครสวรรค์พิณ
- พ.ศ. ๒๔๔๙ กรมหมื่นชุมพรเขตอุดมศักดิ์
- พ.ศ. ๒๔๕๐ พระองค์เจ้าอุทัยโชติมณีนารถ
- พ.ศ. ๒๔๕๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนพิษณุโลกประชานารถ
- พ.ศ. ๒๔๕๒ กรมขุนศิริราชสังกาศ
- พ.ศ. ๒๔๕๓ กรมขุนสุมมตอมรพันธุ์
- พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนนครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๔๕๕ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนนครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๔๕๖ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
- พ.ศ. ๒๔๕๗ กรมพระวชิรเสวก
- พ.ศ. ๒๔๕๘ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
- พ.ศ. ๒๔๖๐ กรมหลวงยติศรัทธมเตช
- พ.ศ. ๒๔๖๓ กรมหมื่นสิงหวิกรมเกรียงไกร
- พ.ศ. ๒๔๖๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมหลวงนครสวรรค์พิณ
- พ.ศ. ๒๔๖๓ หม่อมเจ้าอุปพัทธพงศ์ ศิริราช

- พ. ศ. ๒๔๖๔ พระยาประติพิศุภการ
 พ. ศ. ๒๔๖๕ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ
 พ. ศ. ๒๔๖๖ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม
 พ. ศ. ๒๔๖๗ พระยาอนิรุทธเทวา
 พ. ศ. ๒๔๖๘ เจ้าพระยารามราฆพ
 พ. ศ. ๒๔๖๘ พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์
 พ. ศ. ๒๔๗๐ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
 พ. ศ. ๒๔๗๓ พระองค์เจ้าธานีนิวัต
 พ. ศ. ๒๔๗๒ พระยาบริบูรณ์ราชสมบัติ
 พ. ศ. ๒๔๗๓ กรมขุนชัยนาทนเรนทร
 พ. ศ. ๒๔๗๔ เจ้าพระยามุขมนตรี
 พ. ศ. ๒๔๗๕ หม่อมเจ้าถนัดวรรณากร วรวรรณ
 พ. ศ. ๒๔๗๖ หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ
 พ. ศ. ๒๔๗๗ กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
 จันทบุรี

นายกิม หงส์ลดาภรณ์ ผู้จัดการการเงิน
นายสนั่น ตันบุญยืน ผู้พิมพ์โฆษณา

๑๓/๔/๓๓